

РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ ВОЛИНИ НА РУБЕЖІ ХІХ – ХХ СТОЛІТЬ

Проаналізовано розвиток промисловості на Волині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. З'ясовано фактори, які впливали на темпи економічного зростання у цьому регіоні.

Ключові слова: Волинь, цукровий завод, економічний розвиток.

Проанализировано развитие промышленности на Волыни в конце ХІХ – начале ХХ в. Выяснено, какие факторы влияли на темпы экономического роста в этом регионе.

Ключевые слова: Волынь, сахарный завод, экономическое развитие.

In the article development of industry is analysed on Volyn in the end ХІХ – at the beginning it is Found out ХХ of century, what factors influenced on the rates of the economy growing in this region.

Key words: Volyn, sugar-house, economic development.

Актуальність статті полягає в об'єктивному аналізі економічного розвитку Волинської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. та висвітленні факторів, що вплинули на формування промисловості у цьому регіоні України.

Окремі питання досліджуваної теми розгляднуті у загальних працях з історії Волині [2; 4]. Проблеми пов'язані з розвитком цукрових заводів на території України й Волині, зокрема проаналізовано у роботі М. Москалика [5].

Мета дослідження – опираючись на праці вчених та архівні джерела, проаналізувати особливості промислового розвитку Волині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Українські землі, що перебували у складі Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. відрізнялися далеко неоднорідним рівнем економічного розвитку. Це призвело до того, у частині губерній, які знаходилися на території сучасної України, особливо південно-східних спостерігалася зростання промисловості, в тому числі й важкої, досить швидкими темпами. Така ситуація пояснюється виявленням на їх території значних покладів корисних копалин та вкладанням коштів як з боку промисловців імперії, так і іноземців у їх розвиток. Це сприяло швидкому формуванню промисло-

вих районів на тогочасних українських землях. Однак така ситуація спостерігалася не на всіх тогочасних українських землях. Частина губерній залишалися аграрними, а розвиток економіки на їх території проходив досить повільно, що було зумовлено рядом факторів. Серед таких губерній на рубежі ХІХ – ХХ ст. продовжувала залишатися й Волинська губернія, центром якої було місто Житомир. Згідно даних першого перепису населення Російської імперії основу населення цієї губернії становили селяни, що свідчить про те, що край і надалі залишався аграрним. Згідно даних всеросійського перепису населення у губернії проживало 2 980 тис. осіб, з яких 92,6 % у – сільській місцевості [1, с. 3, 9]. Таким чином, у містах та містечках губернії наприкінці ХІХ ст. проживало лише 7,4 % населення, що свідчить про домінування у регіоні сільського населення й незначну концентрацію жителів у містах.

Це призвело до того, що темпи економічного зростання у Волинській губернії були значно повільнішими ніж у південно-східних. На цю обставину впливало не лише те, що основну масу населення краю становили селяни, а також і відсутність корисних копалин, незначними капіталовкладеннями у будівництво підприємств важкої промисло-

вості, віддаленістю регіону від центрів економічного життя, наявністю сільської общини, що перешкождала розвитку капіталістичних відносин на селі та рядом інших обставин.

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. Волинська губернія й надалі продовжувала залишатися аграрним краєм, в якому домінувало сільське населення.

Але, незважаючи на таку ситуацію, у краї наприкінці XIX ст. продовжувало спостерігатися зростання кількості промислових підприємств, а разом з тим і число найманих працівників.

Упродовж 1891-1900 рр. чисельність підприємств, що функціонували на території Волинської губернії значно зростає. Це було зумовлено тим чинником, що зростали потреби населення у товарах. Однак більшість підприємств, які діяли у цьому регіоні України були дрібними з невеликою кількістю робітників. Здебільшого на таких кустарних і напівкустарних підприємствах працювало від 1 до 10 найманих працівників. Ця позитивна для краю тенденція відіграла важливу роль у тому, що на Волині розпочався процес формування місцевої промисловості. Так, коли у 1886 р. у Волинській губернії діяло лише 427 підприємств, то у 1897 р. їх вже налічувалося 1912. Однак 2/3 були дрібними, з малою кількістю працівників. Велика кількість таких підприємств діяла не у містах чи містечках, а безпосередньо у сільській місцевості (228). Серед найманих працівників тогочасної Волинської губернії як, зокрема й в інших губерніях, були не лише дорослі чоловіки, а також використовувалася праця жінок та дітей. У 1897 р. загальна чисельність робітників губернії становила 30,1 тис. осіб, в тому числі 4,4 тис. жінок та діти до 16 років [2, с. 31].

Таким чином, у краї використовувалася праця неповнолітніх. Але, досліджуючи цю проблему, варто відзначити, що аналогічне явище в той час спостерігалось у всіх регіонах тогочасної Російської імперії. Тим більше законодавство держави не забороняло наймати та використовувати на виробництві дітей. З іншого боку власники підприємств отримували певні дивіденди від експлуатації неповнолітніх та жіночої праці у зв'язку з тим, що їхня заробітна плата була значно нижча ніж у чоловіків.

Досліджуючи використання праці дітей та жінок на підприємствах варто відмітити, що імперські уряди та органи місцевої влади намагалися врегулювати робочий час дітей та жінок.

Указом імперського уряду від 1897 р. робочий день для цих категорій працівників встановлювався у 11,5 год. У іншому розпорядженні, яке датоване 29 березня 1897 р. за № 1860 мова йшла про те, що відповідно до статті 122 Промислового статуту, який був виданий у 1893 р. підлітки та жінки не повинні працювати в період між 9 год. вечора та 5 год. ранку на підприємствах, що займалися виробництвом полотняних, лляних, бавовняних тканин та деяких інших видах виробництв. Однак головною умовою припинення нічної праці жінок та дітей на вищеназваних видах підприємств мало бути укладання їх власників з найманими працівниками нових угод відносно правил прийому на роботу [3, с. 527].

Аналіз законів Російської імперії та циркулярів і розпоряджень Волинського губернатора свідчать про те, що подібні обмеження щодо роботи у нічний час та тривалості робочого дня вищеназваних категорій працівників були й у інших галузях промислового виробництва. Ключовою умовою продовжувало залишатися укладання нової трудової угоди про правила роботи на підприємстві. Контроль за виконанням цих розпоряджень були покладені на відповідні органи адміністративної влади. З іншого боку, як свідчать документи того періоду, більшість власників підприємств продовжували використовувати й надалі працю вищеназваних категорій працівників, мотивуючи це відсутністю укладання нових трудових угод, вдало використовуючи незнання робітниками нових правил. З іншого боку на Волині під нагляд фабрично-заводської інспекції потрапляла мала кількість підприємств.

Як бачимо, на підприємствах Волині хоча й більшість працівників становили чоловіки, продовжувала використовуватися праця дітей. Щодо загальної чисельності зайнятих у промисловості, то по відношенню до загальної чисельності населення губернії, де у 1897 р. проживало більше 2,8 млн. осіб то

30,1 тис. найманих робітників становили трохи більше 1 % населення губернії.

У результаті економічної кризи, число діючих на Волині підприємств зменшилася до 1 655, однак за перше десятиліття ХХ ст. вона зросла до 1 728, досягнувши майже передкризового стану [2, с. 39-40].

Незважаючи на значне зростання кількості підприємств, більшість з них були дрібними з незначною кількістю найманих працівників. Паралельно з функціонуванням та розвитком малих підприємств у краї наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть діяли й великі фабрики, в основному – це були цукрові заводи. Імпульсом, що сприяв розвитку промисловості у краї стало будівництво залізничних шляхів. Нові цукрові заводи почали зводитися у більшості випадків поблизу залізничних станцій. Так, із 97 цукрових заводів, що були побудовані в Україні у період з 1871 по 1913 рр., 35 підприємств були розташовані на відстані від залізничних станцій до 5 км, і лише 8 – на відстані більше 30 км. Заводи, що знаходилися в безпосередній близькості від залізниць, насамперед підлягали реконструкції, а ті, що були розташовані далеко, припиняли своє існування.

Станом на початок ХХ ст. через губернію проходило ряд залізничних колій, зокрема у 1902 р. розпочався рух поїздів по залізниці Київ – Ковель, зумовило й зростання кількості промислових підприємств. Так, наприклад упродовж 30 років з кінця ХІХ ст. до 1912 р. у Житомирському та Овруцькому повітах кількість фабрик та заводів зросла в два рази, а випуск промислової продукції по її вартості майже в чотири рази [4, с. 29].

Проте поступово розвиток залізничного транспорту, різка диференціація тарифів на користь більш далеких перевезень, значно послабили вплив географічних чинників ринку збуту продукції на розміщення підприємств цукрової галузі [5, с. 79-80].

Таким чином, з часом географічні чинники перестали мати домінуючий вплив на розвиток та діяльність великих промислових об'єктів, що значною мірою позначилося на їх діяльності. З іншого боку збільшення сітки залізниць та близьке розташування регіону від закордонних ринків збуту цукру

позитивно вплинули на розвиток цієї галузі промисловості у Волинській губернії.

Станом на 1913 р. у Волинській губернії діяло 17 цукрових заводів, на яких працювало 10 377 робітників. Більше цукрових заводів було лише у Київській, Подільській та Харківській губерніях [5, с. 82].

Отже, цукрова промисловість, незважаючи на порівняно невелику кількість підприємств, відносно загальної кількості підприємств регіону відігравала ключову роль у тогочасному промисловому розвитку Волинської губернії, а на її підприємствах працювало трохи менше половини всіх найманих працівників краю. З іншого боку наявність цих цукрових заводів сприяли розвитку технічних культур, а на початку ХХ ст. у губернії зросла кількість посівів цукрових буряків, які вирощували не лише великі землевласники, а й також і значна частина селян, господарства яких знаходилися недалеко від цих заводів.

Щодо розміщення цукрових заводів по повітах губернії то у Житомирському повіті у 1912 р. функціонувало 5 цукрових заводів, з яких 3 належало родині Терещенків. Найбільшу кількість продукції вироблялося на Янушпільському цукровому заводі – 1 647 000 руб. На підприємстві у с. Великі Коровниці, власники, нащадки Ф. А. Терещенко – 804 850 руб., Іванківському товаристві – 700 000 руб., у м. Червоне власник Ф. Ф. Терещенко – 700 000 руб. Стосовно підприємства, яке належало А. І. Терещенку, то у документах відсутні дані про виготовлену на ньому продукцію [6, с. 252]. У Дубенському повіті функціонував завод, який належав Жорвице-Озерянському товариству Бродських, він був розміщений у Мізочі на ньому працювало 110 робітників, а вартість виготовленої продукції – 625 000 руб. [6, с. 261]. В Ізяславському повіті знаходилися 3 цукрових заводи власником яких був граф І. А. Потоцький. На них працювало 1 300 робітників, а вартість виготовленої продукції оцінювалася в 2 308 302 руб. [6, с. 265]. Два цукрових заводи знаходилися у Новоград-Волинському повіті, на них працювало більше 600 робітників, а вартість виготовленого цукру становила – 733 900 руб. [6, с. 278]. У Рівненському

повіті розміщувалося 2 цукрових заводи, на яких працювало 878 робітників та зроблено цукру на 2 590 000 руб. Аналізуючи вартість виготовленої продукції, варто на нашу думку варто зупинитися на тому, що на підприємстві, яке знаходилося у с. Великий Житин працювало 470 робітників, в тому числі 50 жінок, а вартість продукції оцінювалася в 2 млн руб., натомість у селі Великий Олексин працювало 408 осіб, а ціна продукції виготовленої в 1912 р. становила 590 000 руб. [6, с. 289].

Отже, при майже однаковій кількості найманих працівників підприємство у с. Великий Житин випускало продукції майже у 3,4 рази більше ніж завод у Великому Олексині. Це було зумовлено тим, що на Великожитинському підприємстві використовувалося новітнє як для того часу обладнання, про що свідчать документи цього підприємства й воно мало значно більші потужності при загалом незначній кількості робітників. На превеликий жаль у документах відсутні дані про обсяг виготовленої продукції та кількість робітників, які працювали на Бабинському цукровому заводі (Рівненський повіт).

Три цукрових заводи функціонували у Староконстантинівському повіті й на них було виготовлено цукру загальною вартістю 1639 000 руб. [6, с. 294].

Таким чином, 17 цукрових заводів, що функціонували у той час на території Волинської губернії, відігравали важливу роль в економіці краю. Більшість цих підприємств були розміщені недалеко від залізничних станцій. Стосовно відсутності цукрових заводів у ряді повітів губернії, то це було зумовлено тим, що підприємці вкладали кошти у будівництво заводів там де їм це було вигідно чи де вони володіли значними землями, як наприклад граф Потоцький будував свої підприємства там, де були його землі.

Крім цукрових заводів помітну роль в економічному житті тогочасної Волинської губернії відігравали лісопереробні підприємства, винокурні заводи. Незважаючи на значну кількість таких підприємств у кожному повіті більшість із них були незначними. Наприклад, у Луцькому повіті станом на 1912 р. діяло 14 таких підприємств. На

кожному з них працювало від 6 до 10 найманих робітників. Однак вартість виробленої продукції була різною. Від 7 200 до 490 360 руб. [6, с. 275]. Це пояснюється тим, що ряд підприємств були краще оснащеними й в їх модернізацію власниками було вкладено капіталовкладення.

Значними по кількості зайнятих робітників були фарфорові та фаянсові заводи. Вони будувалися у безпосередній близькості до покладів сировини. Так, у Новоград-Волинському повіті діяло 7 таких підприємств. На трьох із них працювало більше 300 найманих робітників на кожному [6, с. 279]. Продукція вироблена на великих заводах у своїй більшості реалізовувалася за межами губернії.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в економіці регіону поступово все більшу роль почало відігравало добування каміння. Загалом на території губернії на початку XX століття функціонувало 75 кар'єрів, на яких добували каміння, яке використовувалося, як при будівництві житлових будинків, шосейних шляхів, так і залізничних колій. Кількість добутого каміння з кожним роком зростала. Важливу роль у розвитку даної галузі економіки відіграло прокладання залізничних шляхів наприкінці XIX – на початку XX ст., що великою мірою стимулювало збільшення видобування каменю для будівництва.

Отже, на початку XX ст. на Волині спостерігалися тенденції до розвитку промисловості, а в краї почав діяти ряд значних по обсягу виробництва підприємств на деяких з яких використовувалися передові як для того часу технології.

Важливе значення у подальшому розвитку економіки регіону відігравало оснащення новозбудованих підприємств новим обладнанням та використання на них нових механізмів. Великою мірою це пов'язувалося з будівництвом електростанцій у повітових містах. Однак нерідко під час підготовки проектів майбутніх електростанцій відбувалися конфлікти між приватними особами та органами міського самоврядування, як це сталося наприклад, у м. Рівне в 1912 р. Суть конфлікту полягала в тому, що ініціаторами будівництва електростанції в місті для освітлення вулиць були князь С. Любомирсь-

кий та Рівненська міська управа. Кожна з сторін бажала мати електростанцію у своїй власності. Дане питання неодноразово ставало предметом обговорення на засіданнях Рівненської міської управи. 12 квітня 1912 р. було проаналізовано проект запропонований князем [7, арк. 160-161]. На засіданні 7 червня 1912 р. проект С. Любомирського було відхилено [7, арк. 235-237], й, незважаючи на дозвіл на будівництво, даний останньому Будівельним відділенням губерньського правління, було направлено до Сенату Російської імперії касаційну скаргу [8, арк. 163-165]. Як свідчить проведений нами аналіз документів, конфлікт був спричинений тим, що згідно планів керівництва міста електростанція мала працювати на міські потреби й бути у власності міста, натомість С. Любомирський переслідував свої інтереси, які значною мірою суперечили планам міської влади щодо розвитку й електрифікації Рівного. Крім цього, після введення в експлуатацію електростанція

мала давати міській казні близько 29 тис. руб. прибутку, що було великою як для тогочасного міста сумою. Для порівняння у 1898 р. прибутки м. Рівне становили 29 104 руб., а в 1907 р. 59 929 руб. [9, арк. 5]. Через деякий час цей конфлікт було вирішено на користь міської влади й незабаром було побудовано електростанцію.

Отже, незважаючи на позитивну динаміку економічного розвитку й збільшення кількості промислових підприємств на початку ХХ ст., Волинська губернія й надалі продовжувала залишатися аграрним краєм. Більшість підприємств, які функціонували у краї – це були підприємства по переробці сільськогосподарської продукції. Ті ж підприємства, що не були пов'язані з сільським господарством, у своїй більшості були дрібними й задовольняли місцеві потреби. Однак на початку ХХ ст. у губернії почали проглядатися тенденції до зростання обсягів виробництва продукції здебільшого за рахунок переробної промисловості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897. VIII. Волынская губерния. – Спб., 1904. – С. 3, 9.
2. Історія Волині: 3 найдавніших часів і до наших днів часів / О. Г. Михайлюк, Р. А. Арцишевський, Н. В. Бурчак та ін. – Львів : Вища школа, 1988. – 238 с.
3. Сборник циркуляров Волынских губернских учреждений по разным частям административного управления с 1897 по 1902 год. – Житомир : Волынская губ. тип., 1902. – 534 с.
4. Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. – К. : Інститут історії Академії наук УРСР, 1973. – 727 с.
5. Москалюк М. М. З історії розвитку цукрової промисловості в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / М. Москалюк // УІЖ. – 2008. – № 2. – С. 75-85.
6. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. – Житомир : Волынская губ. тип., 1913. – 549 с.
7. Державний архів Рівненської області (далі – держархів Рівненської обл.), ф. 165, оп. 1, спр. 23, арк. 160-161, арк. 235-237.
8. Держархів Рівненської обл., ф. 165, оп. 1, спр. 24, арк. 163-165.
9. Держархів Рівненської обл., ф. 165, оп. 1, спр. 20, арк. 5.

Рецензенти: *Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;*
Синкевич Є. Г., д.і.н., професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили.